

Landbrugsbefolkningen og landbrugets arbejdskraft.

Af fuldmægtig i Det statistiske Departement *Peter Døssing*.

I artiklens 1. del, der bragtes i hæfte 10, redegjorde forfatteren for befolkningsforskydningerne og den produktionsmæssige udvikling siden 1880, herunder samspillet mellem produktion, produktivitet og arbejdsforbrug.

Det store spørgsmål er imidlertid, hvordan den fremtidige udvikling kan tænkes at ville forme sig. Herom handler nedenstående 2. del af artiklen.

Som baggrund for de indledende betragtninger skal kort resumeres de afsluttende bemærkninger i artiklens 1. del, idet der iøvrigt henvises til den heri indeholdte grafiske fremstilling, fig. 2, side 514.

Det påvistes, at den stigende produktivitet, der er en følge af rationaliseringen og mekaniseringen i landbruget, vil have tendens til i første omgang at forøge arbejdsbehovet og arbejdsforbruget. Den hermed følgende stigning i produktionen og vareudbudet samt i efterspørgselen efter arbejdskraft vil imidlertid på længere sigt bevirke en for landbruget ugunstig forrykkelse af forholdet mellem priser og lønninger, og den herigennem fremkaldte forringelse af arbejdskraftens rentabilitet vil føre til, at arbejdsforbruget påny indskrænkes.

Direkte fremgår det af den grafiske fremstilling i fig. 2. Tænker man sig arbejdskraftens udbudskurve (U) hævet som udtryk for stigende lønkrav, bliver resultatet, at punktet, som angiver balancen mellem løn og grænseudbytte, påny rykker indad som udtryk for, at arbejdsforbruget igen må indskrænkes. Tænker man sig varepriserne nedsat, vil den nye grænseudbyttekurve, der var resultat af de tekniske forbedringer, falde påny, også her med det resultat, at skæringspunktet mellem grænseudbytte og løn forskyder sig indad.

Hvordan udviklingen kan forventes at forme sig.

De foranstående betragtninger kan sammenfattes i følgende sætninger som udgangspunkt for ræsonnementer over, hvorledes den fremtidige udvikling må forventes at ville forme sig.

1) Størrelsen af den arbejdskraft, som det i den givne situation vil være rentabelt at anvende, afhænger af tre faktorer: produktionsmetodernes og det tekniske apparats udvikling, priserne på de produkter, som landbruget frembringer, og størrelsen af de lønninger, der skal betales for arbejdskraften.

2) Forbedret produktionsteknik, der — under iøvrigt uændrede produktionsbetingelser — indebærer en tendens til øjeblikkeligt øget arbejdsforbrug, vil have tilbøjelighed til i det lange løb at fremkalde prisfald og reallønstigning og en heraf følgende indskrænkning af arbejdsforbruget.

Vil vi for tiden fremover forsøge at danne os en forestilling om den mest sandsynlige udvikling i landbrugets arbejdskraft, må det ske ved en bedømmelse på grundlag af vort kendskab til eller vore formodninger om, hvad der i den kommende tid vil ske i retning af yderligere rationalisering og med hensyn til bevægelserne i priser og lønninger.

At rationaliseringen vil fortsætte en tid endnu, tør anses for givet. Danmarks isolering fra omverdenen under den tyske besættelse medførte, at vi blev ude af stand til i hele denne periode at følge med i den stærke tekniske udvikling, der ligesom under andre storkrige fandt sted i de krigsførende lande. Vi stod derfor, da krigen var forbi, med et produktionsapparat, der vel — skønt stærkt udslidt — i det store og hele ikke var direkte berørt af krigshandlinger, men til gengæld i mange retninger betænkeligt forældet i forhold til, hvad man nu var nået frem til i vore konkurrentlande, og det måtte blive en af de mest presserende opgaver hurtigst muligt at indhente det forspring, konkurrenterne havde fået.

At vi allerede er nået et stykke frem, er vel en kendsgerning; men det er lige så fuldt en kendsgerning, at der er meget at gøre endnu, før de nye produktionsmetoder i nød-

vendig udstrækning er harmonisk indarbejdet i den danske landbrugsproduktion. Navnlig må en yderligere udbygning af det tekniske apparat anses for nødvendig, for at landbruget kan blive i stand til at tilpasse omkostningsniveauet efter det prisfald, som må forventes en gang før eller senere at ville slå igennem for landbrugets salgsvare.

Rationaliseringens og mekaniseringens fuldførelse vil imidlertid efter al sandsynlighed strække sig over en årrække endnu, en periode, som altså for så vidt vil være kendetegnet af stadig stigende produktivitet og en deraf følgende tendens til øget arbejdsintensivering. Praktisk vil denne tendens f. eks. kunne give sig udslag i en udvidet dyrkning af forholdsvis stærkt arbejdskrævende, men mere udbytterige afgrøder, øget ensilering og andre foranstaltninger, der kan bidrage til at råde bod på de vanskeligheder, landbruget ellers kan komme ud i, såfremt Marshall-hjælpens ophør resulterer i, at man bliver nødt til at foretage en drastisk indskrænkning af foderstofkøbet i udlandet.

Stigende arbejdsintensitet hæmmes af faldende priser og stigende lønninger.

Det næste spørgsmål bliver nu, hvornår og i hvilken udstrækning denne forventede tendens til stigning i arbejdsintensiteten må formodes at ville møde modstand i et faldende prisniveau, et stigende lønniveau eller begge dele i forening. Nogle vil muligvis spørge, hvorfor jeg ikke har taget den mulighed i betragtning, at forholdet mellem priser og lønninger skulle forskyde sig i modsat retning. Grunden hertil er, at en sådan udvikling ikke kan anses for sandsynlig.

Overalt i verden har vareproduktionen siden krigens ophør været i stærk og stadig stigning, og for en mængde varers vedkommende hersker der ikke længere knaphed. Det gælder både for landbrugsproduktionens og industriproduktionens vedkommende.

Og rationaliseringen og moderniseringen af produktionsmetoderne vil bidrage til en yderligere vækst i produktionshastigheden. Men det har altid tidligere været sådan, at stigende produktion førte til faldende priser og krav om højere

reallønninger til den arbejdende befolkning, og det kan ikke ventes, at udviklingen i fremtiden skulle forme sig anderledes, selv om priser og lønninger for kortere eller længere tidsrum kan lægges fast i handelsaftaler og lønoverenskomster.

Udviklingen kan bremses for en tid ved valutareguleringer eller andre bevidste indgreb; men på længere sigt kan man ikke lægge bånd på dens naturlige løb uden at gøre den stedfundne produktivitetsstigning illusorisk og derved forskertse dens egentlige formål: højnelse af velstanden for alle klasser i samfundet.

Varene skal jo ikke blot produceres, de skal også kunne sælges, hvis udviklingen i retning af en bedre levestandard ikke skal gå i stå. Men for at det stigende vareudbud skal kunne afsættes, kræves det, at der er tilstrækkelig købekraft til at efterspørge det med. Her, hvor talen er om landbrugsvarer: levnedsmidler og andre vigtige fornødenheder, er det den store befolknings, herunder ikke mindst lønmodtagernes, købekraft, der bliver afgørende for efterspørgselen, og denne købekraft er direkte afhængig af, hvad lønmodtagerne oppebærer i aflønning.

Om tilpasningen mellem vareudbud og købekraft kommer i stand på den måde, at 1) priserne falder, medens lønningerne holdes uændret, ved at 2) lønningerne stiger, medens varepriserne falder, ved at 3) varepriserne falder mere end lønningerne eller endelig ved at 4) varepriserne stiger mindre end lønningerne er i denne henseende forholdsvis ligegyldigt. Under alle omstændigheder bliver resultatet det samme: at der kræves en relativt voksende del af den forøgede produktionsværdi til dækning af arbejdskraftens andel i varefrembringelsen.

Hvilken af de 4 måder, tilpasningen vil forme sig på, kan enhver have sine meninger om. Det er i vore dage nok så meget et erhvervs- og samfundspolitisk spørgsmål som et rent økonomisk, og når sagen lægges ind i det politiske plan, spiller også andre faktorer ind end hensynet til tilvejebringelsen af et økonomisk mere passende forhold mellem priser og løn-

ninger. Formentlig må et konstant eller svagt stigende vareprisniveau og et noget stærkere stigende lønniveau anses for det mest sandsynlige, når man ikke ser alt for langt ud i fremtiden.

På længere sigt må det vel forventes, at der på en eller anden måde træffes modforanstaltninger mod en løn- og prisudvikling af alt for truende karakter. Også en fortsat stigning i landbrugsgælden, som der er grund til at befrygte, vil kunne føre til sådanne modforanstaltninger. Og herefter vil en yderligere voksende produktion kun kunne finde afsætning under forudsætning af en samtidig fortsat stigning i lønniveauet.

Vil landbrugets lønninger falde i forhold til byernes?

Her melder sig måske for nogle det spørgsmål, om man ikke kan tænke sig en udvikling i retning af faldende lønninger i landbruget, samtidig med at byerhvervenes lønninger ligger fast eller viser opgang. En stabil efterspørgsel efter landbrugsvarer og en heraf følgende høj produktion skulle under disse betingelser kunne opretholdes, samtidig med at landbrugets omkostninger var nedadgående.

Jeg tror imidlertid ikke, de fremtidige muligheder for at kunne arbejde med et lønniveau i byerhvervene og et andet og væsentligt lavere i landbruget, vil være de samme som før krigen. Når en sådan situation dengang kunne opretholdes over en årrække, har det sin særlige forklaring i, at byernes daværende store arbejdsløshed forhindrede en udligning mellem byernes og landbrugets lønniveau.

For den unge på landet stod valget dengang mellem en tilværelse som — i hvert fald periodisk — arbejdsløs arbejder i et byerhverv og en lavtlønnet beskæftigelse som landbrugsmedhjælper. Lønnen på landet skulle med andre ord kunne konkurrere med arbejdsløshedsunderstøttelsen i byerne; men væsentligt mere krævedes på den anden side ikke. Selv om der også efter krigen har været tider, da arbejdsløsheden ikke var betydningsløs, har der dog stedse været langt igen, før den nåede op på førkrigstallene. Ikke mindst gælder dette for øjeblikket, og landbrugslønnen skal derfor nu kunne konkur-

rere ikke med byernes arbejdsløshedsunderstøttelse, men med byernes arbejdsløn.

At vi påny skulle komme i den situation, at en barriere af arbejdsløshed dæmmer op for overgangen fra land til by og derved bevirker en lignende skævhed i forholdet mellem de to områders lønniveau som i trediverne, kan vel ikke anses for helt udelukket; men det kan forventes, at en udvikling i den retning ad politisk vej vil blive modvirket med alle midler. Det synes med andre ord mest realistisk at regne med, at en almindelig opgangstendens i reallønniveauet vil slå igennem i landbrugets lige så vel som i byerhvervenes lønninger, og kan landbruget ikke betale de højere reallønninger til en medhjælperstab af uændret størrelse, fordi det tekniske fremskridt ikke holder trit med lønstigningen, må resultatet nødvendigvis blive en reduktion af arbejdskraften.

Produktivitetsstigning som følge af rationalisering vil i første omgang medføre øget arbejdsforbrug.

Jeg har tidligere givet udtryk for den opfattelse, at vi i øjeblikket befinder os i den fase af udviklingen, hvor den stigende produktivitet giver sig udslag i et udvidet arbejdsforbrug. Jeg støtter denne opfattelse på de foreliggende statistiske oplysninger om forskydningerne i landbrugets arbejdskraft. Landbrugstællingerne viser, at den mandlige medhjælp — og det er den, det kommer an på, når talen er om den egentlige erhvervsarbejdskraft — er forøget fra ca. 146 700 personer i juli 1948 til ca. 152 000 personer i juli 1949, altså med ca. 5 300 personer eller omkring ved 3,6 pct.

Det er ganske vist ikke nogen stor stigning, men den er bemærkelsesværdig, ikke mindst på baggrund af den foregående årrækkes drastiske nedgang i arbejdskraften samt i betragtning af, at rationaliseringen og den nye tekniske udvikling endnu langt fra kan anses for fuldført og formentlig først vil blive det i løbet af nogle år. Stigningen er yderligere fortsat indtil foråret 1950, men er herefter afløst af stilstand.

Hvor langt denne udviklingsfase nu vil strække sig, hvor længe arbejdskraften vil vise opadgående eller fast tendens,

bliver så det næste spørgsmål, og det kan naturligvis ikke besvares eksakt eller i det hele med nogen større sikkerhed. For den nærmeste tid fremover kan jeg ikke se, der skulle være nogen grund til at vente fornyet væsentlig tilbagegang i arbejdskraften, idet virkningerne af en eventuel ugunstig forrykkelse af forholdet mellem priser og lønninger efter alt at dømme endnu i høståret 1950—51 vil blive opvejet af stigende produktionsmængder.

På den anden side vil tilstanden sandsynligvis næppe vise sig holdbar gennem et længere tidsrum. Devalueringen har givet et pusterum; men den kan næppe forhindre, at den hurtige produktionsudvikling, der for tiden finder sted inden for så at sige alle vigtige områder, forholdsvis snart vil føre til stagnerende eller faldende priser gennem det forøgede vareudbud, den fremkalder, måske også til øget lønstigning, fremkaldt af lønmodtagernes bestræbelser for at få del i den øgede nationale velstand, alt forudsat, at der ikke gennem nye krigeriske begivenheder forårsages et brud på den igangværende udvikling.

I det mindste, når disse pris- og lønforskydninger begynder at finde sted, vil det sandsynligvis påny gå tilbage med landbrugets behov for og forbrug af arbejdskraft. I begyndelsen vil vel en stadig stedfindende produktivitetsstigning holde igen på reduktionen; men i det helt lange løb, om nogle år, når rationaliseringen og mekaniseringen er ved at være fuldført og mulighederne for nye tekniske fremskridt ikke ligger så klart for dagen som nu, må det formodes, at ligevægten mellem priser og lønninger vil blive nået ved en arbejdsintensitet, der ligger en del lavere end den nuværende.

Der kan ved betragtninger som disse naturligvis kun blive tale om skøn på grundlag af mere eller mindre vage fornemmelser af styrken i de tendenser, som behersker udviklingen. Alle beregninger vil være behæftet med den usikkerhed, som følger med ukendskabet til de bestemmende økonomiske faktoreres kvantitet og de bevidste indgreb, der måtte blive foretaget for at påvirke de økonomiske kræfters retning og styrke.

Vil medhjælperstyrken blive så stærkt reduceret, at alle kan blive selvstændige?

Det er fra visse sider blevet hævdet, at landbrugets medhjælperstyrke i løbet af en ikke særlig lang årrække vil være reduceret til et antal, som ikke er større, end at alle medhjælperne vil have mulighed for ved normal afløsning at blive selvstændige landmænd. Jeg har forsøgt at vurdere sandsynligheden i denne påstand ved følgende betragtninger.

Sker der ikke en betydelig omlægning af planteavl, kan den årlige stigning i høstudbyttet i det nærmest kommende åremål anslås til ca. 1 pct. Det vil være ensbetydende med et gennemsnitligt årligt høstudbytte i midten af 1960erne på ca. 145 mill. afgrødeenheder, og det hermed korresponderende indekstal for landbrugsproduktionen på grundlag af hjemmeavlede råstoffer bliver med 1880—84 som basis, jfr. tabeloversigten i hæfte 10, side 508, ca. 340.

Går man endvidere ud fra, at den gennemsnitlige produktion pr. arbejder fortsat vil stige i samme tempo som hidtil, nemlig med 2 pct. årligt, vil indekset for denne gennemsnitsproduktion omkring 1965 udgøre ca. 510, og indekset for den samlede arbejdskraft vil følgelig være $\frac{340}{510} \cdot 100 = \text{ca. } 67$, d.v.s. ca. 15 pct. lavere end nu. Da arbejdskraften for tiden er på ca. 390 000 helårsarbejdere, svarer en 15 pct.s nedgang til knap 60 000 helårsarbejdere. Familiens arbejdsindsats kan ikke ventes at blive ændret væsentligt, og forskydninger i arbejdskraften må derfor fuldt ud blive koncentreret på medhjælperstyrken, der ved en nedgang af den omtalte størrelse ville blive reduceret fra ca. 210 000 til 150 000 helårsarbejdere. Falder nedgangen forholdsvis ligeligt på mænd og kvinder, vil den bringe antallet af kvindelige medhjælpere ned på omkring 45 000 og antallet af mandlige medhjælpere ned på ca. 105 000. Af det sidstnævnte antal vil formentlig en snes tusind være beskæftiget som faste daglejere med egen husstand. En del af disse er samtidigt selvstændige landbrugere, og mange af de øvrige ønsker formentlig — under forudsætning af tilfredsstillende lønforhold — ikke at blive det. Vi kan derfor antagelig i det store og hele se bort fra denne

gruppe som efterspørgere af landbrugsejendomme. Selv det tilbageværende antal — ca. 85 000 — er imidlertid noget større, end hvad der svarer til normal afløsning af selvstændige landbrugere og den faste daglejerstab i løbet af det årsinterval, der gennemsnitligt er mellem det tidspunkt, da medhjælperen som 14-årig træder ind i produktionen, til han når den alder, hvor han stifter familie og hjem. Forskellen er formentlig på 10—15 000 mand. En del heraf vil dog medgå til rekruttering af folk til stillinger, der forudsætter landbrugsmæssig uddannelse, men falder uden for det egentlige praktiske landbrugs område.

Det skal imidlertid påny stærkt understreges, at betragtningen er meget usikker og i det højeste kan virke vejledende ved en bedømmelse af fremtidsudsigterne. Usikkerheden ligger i de forudsætninger, hvorpå betragtningen bygger. Går det f. eks., som man frygter og forudser, således, at foderstofimporten i løbet af kort tid bliver stærkt nedskåret på grund af landets dollarnød, synes konsekvensen at måtte blive ikke blot en delvis omlægning, men tillige en yderligere intensivering af planteavlen som led i landbrugets bestræbelser for selv at tilvejebringe en del af de fodermængder, som nu importeres udefra. Forudsætningen herfor må dog være en fortsat rationalisering og mekanisering, der kan opveje virkningen af den tendens til faldende grænseudbytte, der følger med intensiveringen.

Under alle omstændigheder vil intensiveringen virke hæmmende på tendensen til faldende arbejdsforbrug. På den anden side er det sandsynligt, at produktionsudbyttet pr. arbejder i kraft af de tekniske forbedringer vil vise en endnu stærkere stigning end de 2 pct. pr. år, der foran er forudsat på grundlag af erfaringerne fra tiden indtil nu, og tendensen til nedgang i arbejdskraften vil herigennem blive yderligere styrket.

Skal man sammenfatte alle de foranstående betragtninger i et vist resultat, må det, så vidt jeg kan se, blive det, at landbrugets arbejdskraft må ventes også i fremtiden at ville vise en nedgang, hvis størrelse imidlertid ikke kan nærmere

fastslås, men som næppe i løbet af de første 15 år vil overstige 15 pct. af den nuværende arbejdskraft eller 60 000 helårsarbejdere.

Landbrugsbefolkningens tilbagegang vil fortsætte i antal.

Landbrugsbefolkningen og landbrugets arbejdskraft er i en vis forstand to sider af samme sag. Det er ud fra denne betragtning, at den indledende gennemgang af landbrugsbefolkningens hidtidige udvikling i det foregående er efterfulgt af en belysning af arbejdskraften i dens økonomiske sammenhæng med en række andre faktorer, hvis samvirken er afgørende for arbejdskraftens fremtidige udvikling.

Da forskydningerne i den totale landbrugsbefolkning i det store og hele følger forskydningerne i landbrugets arbejdskraft, kan man i konsekvens af de foranstående betragtninger på længere sigt forudse en yderligere tilbagegang i landbrugsbefolkningen, som herved i løbet af de kommende 15 år muligvis vil blive reduceret til omkring 825 000 personer eller omkring 250 000 færre, end da den i århundredets andet årti passerede sit talmæssige højdepunkt.

Indtil denne udvikling er tilendebragt, vil den være ledsaget af lignende virkninger og afføde de samme problemer som den hidtidige tilbagegang i landbrugsbefolkningens størrelse. Tilbagegangen rammer kun de yngre ugifte årgange og bliver derfor uden indflydelse på landbrugsbefolkningens bidrag til befolkningstilvæksten; men da landbruget selv kun kan optage et stadigt svindende antal af de personer, der fødes og opvokser i landbruget, må et stadigt voksende antal af disse på et eller andet tidspunkt søge over i andre erhverv.

Overgangen vil som nu i det væsentlige være fordelt på en række af aldersklasserne mellem 14 og 25 år, omend med tendens til stadig forrykkelse henimod 14-års alderen: det tidspunkt, da ungdommen normalt træder ind i erhvervslivet. Der må med andre ord, så længe der endnu er brug for flere medhjælpere, end der senere kan skaffes selvstændige erhvervs-muligheder for inden for landbrugets eget område, vedblivende være nogle, som ikke vil kunne drage varig fordel af

den landbrugsuddannelse, de påbegynder og muligvis fortsætter gennem en årrække. Sålænge denne tilstand består, vil også et af dansk landbrugs største og gennem den sidste menneskealder hyppigst tilbagevendende spørgsmål vedblive at bestå. Det er spørgsmålet om gennem udstykning at forøge det bestående antal selvstændige landbrug for derigennem at formindske uligevægten mellem efterspørgselen efter og tilbuddet af landbrugsejendomme.

Udstykningsproblemet skal iøvrigt ikke behandles nærmere her. Det har krav på vurdering ud fra adskillige andre synspunkter, end det kan være nærværende artikels naturlige opgave at komme ind på. Blot skal bemærkes, at dets betydning, bedømt ud fra rent økonomiske synspunkter, vil aftage i samme forhold, som arbejdsbehovet og arbejdsforbruget formindskes, og til sidst helt vil forsvinde, når den omtalte uligevægt er bragt til ophør. Dette tidspunkts indtræden vil markere begyndelsen til en tilstand, der også i adskillige andre retninger vil være præget af en ligevægtstendens, som på sin vis afgørende stiller den i modsætning til tiden forud.

De problemer, der knytter sig til landbrugets manglende evne til at optage sin egen befolkningstilvækst, vil fortsat bestå, men med den væsensforskel i forhold til nu, at den unges endelige valg mellem landbruget og andre erhverv må træffes allerede på det tidspunkt, da vedkommende træder ind i erhvervslivet. Problemet angående spildte uddannelsesår vil med andre ord ikke længere komme til at foreligge i højere grad inden for landbruget end inden for andre erhverv.

Strømmen fra land til by — eller rettere fra landbruget til byerhvervene — vil være større end nu, men vil have nået et relativt stabilt omfang. Svingninger vil forekomme i takt med bevægelserne i fødselshyppigheden inden for landbrugsbefolkningen; men den i forvejen herskende særlige tendens til stigning i bortvandringen fra landbruget som følge af faldende arbejdsforbrug må regnes indtil videre at være bragt til ophør. Øges bortvandringen ud over det omtalte ligevægtspunkt, vil dette i det mindste betinge eller være betinget af strukturelle forandringer i landbrugserhvervet.

Den hidtil herskende tendens til betaling af overpriser for landbrugsejendomme vil ikke længere gøre sig gældende, når der indtræder balance mellem antal sælgere og antal efterspørgere af landbrugsejendomme. Udtrykket overpris er her brugt til at karakterisere det forhold, at ejendomspriserne gennem lange tidsrum har ligget højere end betinget af landbrugets forrentningsevne, når denne tænkes kapitaliseret på grundlag af den almindelige markedsrentefod. Især for småbrugene har dette gjort sig gældende. I gennemsnit for de 25 driftsår 1916/17—1940/41 udgjorde således for brug under 10 ha nettoudbyttet kun 3,2 pct. af handelsværdien.

Når den herigennem udtrykte overpris hos nogle forfattere betegnes som udslag af »jordhunger«, er hermed på en anden måde givet en karakteristik af den hidtidige tilstand af manglende ligevægt mellem efterspørgselen efter og udbudet af mindre landbrug.

Med ejendomsprisniveauets afspænding må ventes at følge en tendens til mindsket gældsstiftelse. Den kontante opsparing rækker længere, når priserne ikke drives op til unaturlige højder af købernes indbyrdes konkurrence, og sælgerprioriteterne nedsættes tilsvarende. Hvor meget dette vil kunne betyde, får man et indtryk af, når det oplyses, at over en trediedel af landbrugets samlede gældsstiftelse i de sidste 25 år er sket i forbindelse med ejendomsoverdragelse.

Med de fremdragne eksempler har jeg villet pege på nogle få vigtige langtidskonsekvenser af den udvikling, landbrugets arbejdskraft og landbrugsbefolkningen må påregnes at ville gennemgå i årene fremover. Flere ville kunne anføres; men de allerede nævnte må være tilstrækkelige til at fastslå, hvad det har været disse slutbemærkningers formål at sandsynliggøre: at det problemkompleks, der har sat sit præg på den hidtidige udvikling, i høj grad vil skifte karakter, efterhånden som de forventede befolkningsmæssige forskydninger indtræder.